

ל

אכילת צלי בליל הפסח לאחר החורבן

א. במקדש

ב. זכר למקדש

1. בימות התנאים

2. מתקופת האמוראים עד סוף תקופת הגאונים

3. תקופת הראשונים

ד. מנהג אכילת צלי בקהילות ישראל

סיכום

א. במקדש

קרבן פסח צריך להיות צלוי: "כי אם צלי אש ראשו על כרעיו ועל קרבו" (שמות יב, ט). כיצד יש לצלות את קרבן הפסח?

"כי אם צלי אש" – היה נותן את ראשו ואת כרעיו ואת בני מעיו לתוכו, דברי ר' יוסי הגלילי. אמר לו ר' עקיבא: אף הן הנחמדין המתבשלין בתוכו. אלא תולן חוצה לו. ר' ישמעאל קורא אותו "גדי מקולס". ר' טרפון קורא אותו "תוכבר", שתוכו כברו.¹

ר' יוסי הגלילי ור' טרפון סוברים שאיבריו הפנימיים של הקרבן צריכים להינתן בתוכו, ואילו ר' עקיבא ור' ישמעאל סוברים שאיבריו הפנימיים של הקרבן צריכים להיצלות מחוצה לו, וזהו "גדי מקולס".² תנאי נוסף להיות הגדי מקולס הוא, שכל הקרבן ייצלה, ולא יתבשל כלל. כך נאמר בתוספתא, הנראית כתואמת את דברי ר' עקיבא ור' ישמעאל:

1. מכילתא דרשב"י יב, ט. על הצורה הלשונית: "תוכבר", ראה: יוחנן ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי, לפי כתבי היד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב, עמ' 285–288.

2. בירושלמי פסחים ז, א וביצה ב, ז מוצגת המחלוקת באופן הפוך: ר' ישמעאל סובר כר' יוסי הגלילי, ור' עקיבא – כר' טרפון. כך עולה גם מהברייתא המובאת בבבלי פסחים עד ע"א. ראה: הרב יששכר תמר, עלי תמר, מסכת פסחים, אלון שבות תשנ"ב, חלק א, עמ' רסח–רסט, שמנסה ליישב את הסתירה.

אי זהו "גדי מקולס"? כולו צלי, ראשו כרעיו וקרבו. בישל ממנו כל שהו, שלק ממנו כל שהו – אין זה "גדי מקולס".³

את המילה "מקולס" מפרש רש"י מלשון "כובע נחשת" (שמואל א יז, ז), שתרגומו: "קולסא דנחשא", שכן באופן זה נראה הקרבן כ"גיבור מזויין שכלי זיינו תלויין לו בצידו".⁴

אין אנו יודעים כיצד נהגו בפועל בזמן שבית המקדש היה קיים, וייתכן שהיו הנהגות חלוקות. מדברי חכמים אחרים – שנאמרו בעיקר לאחר החורבן – נראה שהאופן המקובל היה להקריב קרבן מקולס. דברי החכמים הללו שימשו מקור למסורת פרשנית מתקופת הראשונים ואילך, הקושרת לדיון הנ"ל את השאלה אם מותר לאכול גדי מקולס בליל הסדר לאחר החורבן.

ב. זכר למקדש

אכילת גדי מקולס בזמן הבית מחוץ למקום המקדש, ולאחר החורבן בכל מקום, נתפסה כהנהגה שהיא "זכר למקדש". את תהליך התפתחותה של הנהגה זו ניתן לחלק לשלוש תקופות: בתקופת התנאים, בתקופת האמוראים והגאונים ומתקופת הראשונים ואילך.

1. בימות התנאים

בתקופה זו, אנו שומעים על המנהג לאכול גדי מקולס בליל הפסח מחוץ למקום המקדש. נסקור תחילה את המנהג, על פי אלו שנהגו לעשות כן.

א. תודוס איש רומי

עושיין גדי מקולס ביום טוב הראשון של חג וביום טוב האחרון של פסח. עגל מקולס – ביום טוב הראשון של פסח, אבל לא גדי מקולס. אמר ר' יוסה: תודוס איש רומי הנהיג את בני רומי ליקח טלאים בלילי פסחים,

3. תוספתא ביצה ב, טו. אין הכוונה דווקא לגדי, שהרי קרבן פסח יכול להיות גם כבש או עז, וניתן אף לקחת טלה (תוספתא פסחים ד, יד; שם ה, יא; משנה פסחים ח, ב). יתירה מזאת: ישנם הסוברים שרוב המקריבים היו מביאים טלה (תוס' לפסחים ג ע"ב, ד"ה מאליה). הרש"ש לפסחים עד ע"א והחתם סופר בחידושו לפסחים שם דנים מדוע בכל זאת נסוב הדיון דווקא על קרבן גדי. ראה גם: שאול ליברמן, תוספתא כפשוטה, מועד, עמ' 959; דב זלוטניק, "גליונות הגר"ש ליברמן לתוספתא סדר מועד ותוספתא כפשוטה", סיני, קכח (תשס"א), עמ' נ-נא.

4. רש"י לביצה כב ע"ב. תיאור מפורט של אופן צליית הגדי המקולס, ראה: בירור הלכה, פסחים, עמ' קנג-קנה; יוסף תבורי, פסח דורות, עמ' 95-98.

ועושין אותן מקולסין. אמרו לו: אף הוא קרוב להאכיל קודשים בחוץ, מפני שקורין אותן "פסחין".⁵

מתי חי תודוס? בבבלי מסופר, שר' שמעון בן שטח שלח לו אזהרת חרם על מעשהו: "אלמלא תודוס אתה גוזרני עליך נידוי" (ברכות יט ע"א), ומכאן ניתן לטעון שתודוס חי בזמן הבית. ברוב כתבי היד של מסכת ברכות נכתב כמו נוסח הירושלמי: "שלחו לו חכמים" (ירושלמי פסחים ז, א; ירושלמי ביצה ב, ז),⁶ ואם כן אין ודאות בשייך הסיפור לתקופת הבית. אמנם חכמים אלו אינם נזכרים בשמותיהם, ולכן אין זה אומר שהמעשה לא היה בזמן הבית.⁷

בין אם חי תודוס בזמן הבית ובין אם אחר החורבן, חכמים שללו אכילת צלי מקולס בליל הפסח, מחשש שהדבר יתפרש כמתן היתר לאכול קודשים מחוץ לבית המקדש. יתכן גם שציון העובדה של היות תודוס ברומי, מחוץ לגבולות ארץ ישראל, בא להדגיש, שהתנגדותם של חכמים לאכילת גדי מקולס מחוץ למקדש שייכת גם לנוהג כזה מחוץ לגבולות ארץ ישראל, במקום שבו אין חשש שאכילת גדי מקולס תתפרש כאכילת קודשים מחוץ למקדש שבירושלים. תודוס לא ראה כל בעיה בכך, ובוודאי שלא בחוץ לארץ, ולכן איפשר את הדבר, ואף קרא לאחרים לעשות כן.

הבסיס להסביר באופן זה את הוויכוח סביב מעשה תודוס נלקח מהאמור בגמרא פסחים, לפי כתב יד ותיקן (125): "שלחו לו: אלמלא תודוס אתה – גזרנו עליך נדוי, שאתה מאכיל את ישראל קודשים בחוץ לארץ" (בבלי פסחים נג ע"א). לא ברור אם לפנינו

5. תוספתא ביצה ב, טו. מעשה זה של תודוס איש רומי נזכר במספר מקורות: ירושלמי פסחים ז, א; ירושלמי ביצה ב, ז; ירושלמי מועד קטן ג, א; בבלי ברכות יט ע"א; בבלי ביצה כג ע"א; בבלי פסחים נג ע"א.

6. הרב נתן רבינוביץ, דקדוקי סופרים, פסחים, עמ' יח, אות ד, מוסיף עוד, שיייתכן שהשיבוש נוצר מכך שביטוי דומה מופיע קודם לכן בגמרא: "שלחו לו שמעון בן שטח לחוני המעגל: צריך אתה להתנדות, ואלמלא חוני אתה גוזרני עליך נידוי". כך משער גם הרב מרדכי פוגלמן, ש"ת בית מרדכי, עמ' ריט – רכא.

7. שמואל זאב ספראי, הגדת חז"ל, עמ' 28, כותבים, שבשל התגובה החריפה של חכמים, לא מן הנמנע שהמעשה היה בזמן הבית, שכן לאחר החורבן היו רבים שנהגו בגדי מקולס בארץ ובחוץ לארץ, ומעולם לא התריסו חכמים כנגדם בחומרה כה רבה. בציון האיסור לאכול קודשים בחוץ – הכוונה היא, בדרך כלל, מחוץ למקדש, הואיל והדבר נראה כהקרבה בבמות, דבר שנאסר עלינו מאז שהוקם המקדש בירושלים (משנה זבחים יד, ח). תודוס עצמו לא חשש לכך, ולכן הורה שניתן לאכול גדי מקולס בליל פסחים, כפי שאין כל מניעה לאכול גדי מקולס בחג הראשון של סוכות ובחג האחרון של פסח, כמופיע בתחילתה של אותה תוספתא. יוסף תבורי, פסח דורות, עמ' 98, ובמועדי ישראל, עמ' 100, כותב, שמתוך עיון במסורות האחרות על תודוס איש רומי קבעו רוב ההיסטוריונים את זמנו לימים שלאחר החורבן. ראה עוד: משה בר, "תודוס איש רומי ופולחן הקיסר דומיטאנוס", ציון, כו (תשכ"א), עמ' 238–240; חיים מנטל, מחקרים בתולדות הסנהדרין, תל אביב תשכ"ט, עמ' 234, הערה 213; חיים ליכט, "טודוס איש רומי ואכילת גדיים מקולסים בפסח", טורא, ד (1996), עמ' 89–106; הרב מרדכי פוגלמן, (לעיל הערה 6).

הגירסה המקורית או רק שיגרת לשון של סופרים לכתוב "חוץ לארץ". גם רש"י פירש כך: "דדמי לפסח, ונראה כאוכל קודשים בחוץ לארץ".⁸ התוס' יו"ט תמה על כך: איזה איסור מיוחד יש באכילת קודשים בחוץ לארץ? הלא האיסור הוא בכל מקום מחוץ לירושלים, ואין זה משנה אם הדבר נעשה בארץ ישראל או בחו"ל! לפיו, גירסה זו בדברי רש"י הינה טעות דפוס, ויש למחוק את המילה "לארץ".⁹ החתם סופר, כותב, שייכתן שבזמן המקדש לא אסרו לאדם טמא או למי שנמצא בדרך רחוקה לאכול גדי מקולס, מאחר שהאיסור לאכול קודשים בחוץ היה ידוע לכל; אך לאחר החורבן נוצר החשש, שיהיו כאלו שיחשבו שכעת מותר לאכול קודשים בכל מקום, וגם בחוץ לארץ. ואכן, כך הבין האמורא ר' יצחק, שהעיד על מסורת: "שמעתי שמקריבין בבית חוניו בזמן הזה" (בבלי מגילה י ע"א). על מנת לשלול תפיסה זו, הגיבו חכמים כנגד מעשהו של תודוס בצורה כה חריפה.¹⁰

מכל מקום, מבחינתם של חכמים אין זה משנה אם אכילת הקודשים מתבצעת בארץ או בחו"ל; ואילו דעת תודוס היא, שאם המדובר הוא בחו"ל – הרי שאין מקום לחשש.¹¹

ב. רבן גמליאל

לא רק תודוס איפשר לאכול גדי מקולס, אלא גם רבן גמליאל:

רבן גמליאל... אף הוא אמר שלושה דברים להקל:... ועושיין גדי מקולס
בלילי פסחים. וחכמים אוסרין (משנה ביצה ב, ז; משנה עדויות ג, יא).

רבן גמליאל האמור הוא רבן גמליאל (השני), שפעל ביבנה בשנים שלאחר החורבן.¹² חכמים אמנם חלקו עליו ואסרו את הדבר, אלא שכאן לא מצינו סגנון התנגדות

8. רש"י לפסחים עד ע"א, ד"ה כאחד.

9. תוס' יו"ט לפסחים ד, ד.

10. חידושי החתם סופר לפסחים נג ע"ב.

11. מצינו בדברי הגאונים והראשונים, שהשתמשו בביטוי "האכלת קודשים בחוץ לארץ" גם בהקשרים אחרים שאינם נוגעים למעשה תודוס. כך כותב בשם רב נטרונאי גאון, הרב יצחק בן ר' יהודה אבן גיאת, מאה שערים, שערי שמחה, חלק ב, עמ' קב. ראשונים אחרים מפרשים בדרך זו גם את האמור בגמרא: "אמר רב יהודה אמר רב: אסור לו לאדם שיאמר 'בשר זה לפסח הוא', מפני שנראה כמקדיש בהמתו, ואוכל קודשים בחוץ" (פסחים נג ע"א) – "שנראה כמקדיש בהמתו בחוצה לארץ" (רי"ף לפסחים יז ע"ב בדפי הרי"ף); "שנראה כאוכל פסח בחוצה לארץ" (ר"ן שם). כך גם תלמיד הרשב"א והמאירי לפסחים שם. נראה שגם אם נקבל את ההסבר האמור בפנים ביחס למעשה תודוס, יקשה עלינו להבין את הדגשת האיסור לאכול קודשים בחוץ לארץ בהקשרים אחרים.

12. הנחתנו היא על פי דברי התוס' לנידה ו ע"ב, ד"ה בשפחתו, שבכל מקום שבו כתוב "רבן גמליאל" סתם, ולא רבן גמליאל הזקן או רבן גמליאל ברבי – הכוונה היא לרבן גמליאל דיבנה שחי אחר החורבן. אמנם לכלל זה יש חריגים רבים, ראה במאמר: "הגדה או קרבן בליל הסדר שאחר החורבן", הערה 8.

וביקורת חריפה, כפי שהיה ביחס לתודוס. חכמים אינם מאיימים על רבן גמליאל בנידוי, והם אינם אומרים שמעשיו הם כאכילת קודשים בחוץ.

מה פשר ההבדל שבין תגובות חכמים ביחס לתודוס וביחס לרבן גמליאל? יש המסבירים שהביקורת החריפה על הנהגתו של תודוס היתה מפני שההמון שראה את תודוס ואת מעשיו חשב שאכן זהו קרבן פסח, וכלשון התוספתא: "מפני שקורין אותן פסחין"; מה שאין כן אצל רבן גמליאל ובני ביתו, שלא קראו לצלי כך, ואף לא הורו לרבים לנהוג כך, אלא הם נהגו כך לבדם או במסגרת חוג חכמים מצומצם.¹³ על כך יש להעיר, שאמנם אצל תודוס מודגש שהוא הנהיג אחרים לעשות כמוהו, ולא נאמר כך אצל רבן גמליאל;¹⁴ אך מאחר שרבן גמליאל שימש כנשיא, סביר להניח שהציבור למד ממעשיו ועשה כמותו.¹⁵

הרב צבי הירש חיות¹⁶ כותב שרבן גמליאל הקריב קרבן פסח גם לאחר החורבן, וזאת על בסיס הנחה, שהמזבח עוד עמד על מקומו מספר שנים לאחר שנחרב הבית, עד תשעה באב שבו נלכדה ביתר ונחרשה העיר (משנה תענית ד, ו; ירושלמי תענית ד, ה). האפשרות להקריב על המזבח ללא בית מקדש היא על בסיס ההלכה: "מקריבין אף על פי שאין בית" (משנה עדויות ח, ו). סביר להניח שהרומאים לא הניחו לרבן גמליאל להקריב את קרבנו אחר החורבן על מקום המזבח, ואם כן היה זה מאורע חריג. אכן, כשלא היה

13. כך הסבירו: החתם סופר בחידושיו לפסחים נג ע"ב, בשם אחד מתלמידיו; הרב יהודא ארי' לייב, האדמו"ר מגור, שפת אמת לפסחים שם. הרב עובדיה יוסף, מאור ישראל – חידושים על הש"ס, חלק ב, עמ' קה, דן בדברי אחרונים שהסבירו שתודוס סבר שבדבר הנעשה בפני הרבים אין מקום לחשוש. ראה עוד: שאול ליברמן, תוספתא כפשוטה, מועד, עמ' 960; יוסף תבורי, פסח דורות, עמ' 99–100; הנ"ל, מועדי ישראל, עמ' 100–102.

14. ישראל לוי, מעמד החכמים בארץ ישראל בתקופת התלמוד – היבטים היסטוריים, ירושלים תשמ"ו, עמ' 86, מצא שהפועל "הנהיג" נדיר מאד בהופעותיו בתלמוד הירושלמי, והסיק מכאן שחכמים כמעט שלא הפעילו את סמכותם להנהיג הנהגות חדשות. על דבריו יש להעיר, שהמקור להנהגתו של תודוס הוא בתוספתא (תוספתא ביצה ב, טו), והירושלמי רק מצטט משם. אמנם כן, גם בתוספתא ובמשנה הביטוי הוא די נדיר. וראה עוד: דוד לוי, תעניות הציבור ודרשות החכמים הלכה ומעשה בתקופת התלמוד, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2001, עמ' 115 – שם אוסף מקורות מהתוספתא ומהתלמודים שבהם מופיעה הפועל "נהג" בהטיות שונות.

15. ראה למשל את האמור בתוספתא: "בראשונה כל מי שיש לו מת היו יציאותיו קשות עליו יותר ממתו. התחילו הכל מניחין מתיחן ובורחין. הנהיג רבן גמליאל קלות ראש בעצמו. נהגו הכל כרבן גמליאל" (תוספתא נדה ט, יז). כלומר: רבן גמליאל נהג כך לעצמו בלבד, ואין הכרח שהוא הורה לאחרים לעשות כן, ובכל זאת נהגו כמותו, כנראה בשל מעמדו.

16. הרב צבי הירש חיות מבקש להוכיח ממספר מקורות שהקריבו קרבנות לאחר החורבן: כתבי מהר"ץ חיות, חלק א, עמ' רסא–רסג; חלק ב, עמ' תריח–תריט, תתן–תתנה, תתקטז–תתקסט. ראה עוד: הרב יעקב עמדין, ש"ת שאילת יעב"ץ, סימנים פז ו-פט. ראה עוד: יוסף תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 99–100, הערה 265.

ביכולתו של רבן גמליאל להקריב במקום המזבח, הוא עסק בליל הסדר בהלכות קרבן הפסח (תוספתא פסחים י, יב).¹⁷ לפי דבריו, ניתן לפרש את מחלוקת רבן גמליאל עם חכמים, אם עושין צלי מקולס בליל פסחים או לא, כמחלוקת על עצם הנהגתו של רבן גמליאל להמשיך ולהקריב על המזבח, וכן כמחלוקת על ההיתר שמעניק רבן גמליאל לעשות צלי מקולס, גם שלא במקום המזבח. יתכן שחכמים לא יכולים היו לטעון באותה החריונות כלפי רבן גמליאל שהוא מאכיל את ישראל קדשים בחוץ, גם כשהתיר לאכול צלי מקולס שלא במקום המזבח, מאחר שרבן גמליאל שאף ופעל לשם הקרבת הקרבן גם לאחר חורבן הבית.¹⁸

ג. תנאים אחרים

משני מקורות בתוספתא, ניתן ללמוד שאכלו צלי, ואולי אף מקולס, בליל פסח לאחר החורבן, למרות התנגדות חכמים. המקור הראשון:

מעשה בבית דגן ביהודה, באחד שמת ערב פסחים והלכו וקברו ונכנסו האנשים, וקשרו את החבל בגולל, משכו האנשים מבחוץ ונכנסו הנשים וקברו, והלכו האנשים ועשו פסחיהן לערב" (תוספתא אהלות ג, ט).

המקרה המתואר אירע בבית דגן, הנמצאת מרחק רב מירושלים.¹⁹ לכן לא סביר שקברו את המת בערב פסח ועלו לירושלים באותו היום. סביר, לפי זה, שהפסחים

17. באשר להנהגתו של רבן גמליאל לאחר החורבן, בשונה מדעתם של חכמים אחרים, ראה במאמר: "הגדה או קרבן בליל הסדר שאחר החורבן".

18. גדליה אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל, א, עמ' 164-166 טוען שרבן גמליאל ביקש לקיים במידת האפשר, את הקרבן אף לאחר החורבן. קרבן ממש וודאי אין כאן שאין שחיטת זריקת דמים והקטרת אימורין אלא על גבי המזבח. דוד הלבני, מקורות ומסורות, א, עמ' תכז, המשיך את הרעיון וכתב שמהשלב של הצלייה ואילך, ניסו עד כמה שהיה אפשר לחקות את הקרבן, אלא שאכלו אותו בכל מקום אפילו מחוץ לירושלים, כי אי אפשר היה אחרת. דברים אילו רומזים להנהגה שהיא מעין הנהגת זכר למקדש, מצידו של רבן גמליאל. גם אברהם אדרת, מחורבן לתקומה – דרך יבנה בשיקום האומה, ירושלים תש"ז, עמ' 30, כותב שהמחלוקת שהתעוררה על אכילת גדי מקולס כתחליף לקרבן, מעידה על המגמה להצגת אפשרות של קיום ליל פסח, כסדר חדש המנותק מעשה הקרבן. לפי: "יותר משיש בליל הסדר משום זכר למקדש, יש בו משום יצירת מערכת טקסית חדשה המכוונת לבא במקום 'הסדר' שהנהיגו במקדש". הביטוי "סדר" הוא ביטוי למערכת עבודת המקדש (משנה תמיד ז, ג; משנה קנים א, א, ועוד). על דבריהם יש להעיר, שאכן יתכן שזו היתה מגמתו של רבן גמליאל, אך היא לא נזכרת כלל במקורות התנאים והאמוראים, וכפי שנכתב במפורש בהנהגות אחרות.

19. יוחנן פרס, אנציקלופדיה ארץ ישראל, ירושלים 1951, ערך בית דגון א', כך א, עמ' 79, מזהה את "בית דגן שביהודה" עם בית דגון שבנחלת שבט יהודה (יהושע טו, מא), ועם חירבה דג'ון, הנמצאת באזור הישוב בית דגן של היום, בקרבת ראשון לציון. גם פנחס נאמן, אנציקלופדיה לגיאוגרפיה תלמודית, תל אביב תשל"ב, ערך בית דגון ב, כך א, עמ' 248, הולך בדרך זו, וקושר את האמור בתוספתא באהלות עם זיהוי זה (תודה לידידי זאב ח. ארליך מעפרה שהפנה אותי למקורות אלו).

הנזכרים הם אכילת הצלי או הגדי המקולס בבית דגן. צלי זה כונה "פסח", ואף הקפידו לאוכלו בטהרה.²⁰

אמנם אין איזכור בתוספתא זו, שהפסח היה מקולס, או אפילו צלי, וייתכן שהם רק כינו את הצאן שהם שחטו בשם זה. לא ברור גם שמעשה זה התרחש אחר החורבן, וייתכן שהיה בזמן הבית. יחד עם זאת, ברור שבני המקום נהגו לאכול בליל פסח בשר שהוא מעין קרבן פסח בטהרה, והתייחסו לסעודה כבעלת קדושה מיוחדת, מעבר לסעודת יו"ט חגיגית. המקור השני:

מעשה ברבי ור' ישמעאל בר' יוסי ור' אליעזר הקפר ששבתו בחנות של פזי בלוד, והיה ר' פנחס בן יאיר יושב לפניו. אמרו לו: אשקלון, מה אתם בה? אמר להן: מוכרים חטים בבסילקאות שלהן, וטובלין ואוכלין את פסחיהן לערב (תוספתא אהלות יח, יח).

המעשה המתואר כאן הוא לאחר החורבן, בימי ר' פנחס בן יאיר ורבי יהודה הנשיא, וגם כאן אכלו את סעודת הפסח בטהרה. גם במעשה זה לא נכתב באופן ברור אם הצלי היה מקולס או לא, אך ניכרת המגמה לאכול בשר בליל פסח כאילו הוא קרבן. מלבד זאת, יש להעיר שבמקבילות בירושלמי נאמר: "וטובלין ואוכלים בתרומתינו" (ירושלמי שביעית ז, א; ירושלמי יבמות ז, ג), וגם לפי ההקשר בירושלמי נראה שהדיון הוא בתרומות ומעשרות, ולא ביחס לפסח. נראה גם שהדיון בתוספתא באהלות קשור דווקא לתרומות ומעשרות, ולא לפסח, אם כי נוסח התוספתא מתועד היטב, ולכן נראה שבכל זאת מדובר על פסח.²¹

במקורות אחרים מצינו התייחסויות שונות באשר לאכילת גדי מקולס ובשר צלי בליל הפסח. במשנה נאמר:

מקום שנהגו לאכול צלי בלילי פסחים – אוכלין, מקום שנהגו שלא לאכול – אין אוכלין" (משנה פסחים ד, ד).

אמנם במשנה במעשר שני ה, ב, נאמר שהמרחק בין לוד לירושלים הוא יום אחד. לוד היא איננה רחוקה כל כך מבית דגון.

20. ראה: שמואל וזאב ספראי, הגדת חז"ל, עמ' 28–30. גם יוסף תבורי, פסח דורות, עמ' 101, מביא את המקורות הללו, אך הוא לומד מהם שאכלו את סעודת הפסח בטהרה, ואולי אף בשר צלוי, שאותו כינו "פסח". גם הוא אינו מחייב שמדובר בגדי מקולס.

21. ראה: שאול ליברמן, תוספת ראשונים, חלק ג, ירושלים תרצ"ט, עמ' 160.

במקום שנהגו לאכול צלי אכלו את כל סוגי הבשר, אך במקום שנהגו שלא לאכול צלי – לא ברור אם המנהג כלל את כל סוגי הבשר, או רק את הבשר הראוי לקרבן.²² בתוספתא נאמר שמותר לאכול בשר בקר צלי בליל הפסח, אם כי לא גדי מקולס:

עושין גדי מקולס ביום טוב הראשון של חג, וביום טוב האחרון של פסח; עגל מקולס ביום טוב הראשון של פסח, אבל לא גדי מקולס (תוספתא ביצה ב,

טו).²³

תוספתא זו נאמרה במקום שבו נהגו לאכול צלי בליל פסחים, אך אסרו לאכול גדי מקולס. מקור נוסף לכך שאכלו בשר צלי בליל הפסח גם לאחר החורבן, היא מהעובדה שאחת משאלות "מה נשתנה" העוסקת בבשר, המצויה בהגדות רבות שבקטעי הגניזה, היא: "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות... שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל, הלילה הזה כולו צלי?" (משנה פסחים י, ד).²⁴ הביטוי "הלילה הזה כולו צלי" – משמעותו היא, שבכל הלילה הזה אנו אוכלים רק צלי (כפי שנאמר באותה המשנה: "הלילה הזה כולו מצה" – והכוונה היא שבכל הלילה הזה אוכלים רק מצה). לפי אפשרות זו, אין הוכחה שאכלו גדי מקולס בדווקא, וייתכן שהיו מקומות שנהגו לאכול בשר צלי בליל פסח, אם כי לא מקולס, וכדברי המשנה לעיל המבחינה בין מקום שנהגו למקום שנהגו שלא.

22. יש ראשונים המפרשים שהמשנה המבחינה בין מקום שנהגו למקום שלא נהגו מתייחסת לאכילת גדי מקולס, ולא לבשר שאיננו מקולס. כך כותב רש"י: "דתנן בפרק מקום שנהגו (פסחים נג ע"א) שאסור לאכול צלי (בערב) [בליל] פסחים בזמן הזה במקום שלא נהגו" (רש"י לפסחים עד ע"א, ד"ה איזהו גדי מקולס). מכאן ניתן להסיק שגם בזמן התנאים היו מקומות שנהגו לאכול גדי מקולס. כך פירש את המשנה גם הריב"ן לפסחים, עמ' סו (לפירוש זה יש זיקה רבה לפירוש רש"י). המאירי לפסחים שם הביא פירוש זה ודחה אותו. ר' יצחק בן משה אור זרוע מביא את דברי רש"י הללו, ומסיק שגדי שאיננו מקולס מותר לאכול אף במקום שלא נהגו לאכול גדי מקולס. לפיו, חכמים שרצו לנדות את תודוס: "אית לן למימר דמקום שלא נהגו הוה" (ספר אור זרוע, ה"ב, הלכות פסחים, סימן רל). הצ"ח, בחידושו לפסחים, כרך ב, עמ' רפא, כותב: "דברי רש"י הללו תמוהין מאוד, דמה עניין מקולס למקום שנהגו? מקולס בכל המקומות אסור!... דברי רש"י הללו לא ידעתי להולמם". הנצי"ב, מרומי שדה שם, מנסה ליישב את דברי רש"י הללו, אך מציין שהאור זרוע לא הבין כמותו את כוונת רש"י. החיד"א, ברכי יוסף, סימן תעו, סעיף ב, כותב ששמע שיש המפרשים את רש"י שאכילת גדי מקולס תלויה במקום שנהגו. כך הסביר את רש"י גם הרב עובדיה יוסף, חזון עובדיה, חלק ב, עמ' קעה-קעו. ראה עוד: שאול ליברמן, ירושלמי כפשוטו, ירושלים תשנ"ה, עמ' 480.

23. שאול ליברמן, תוספתא כפשוטה, מועד, עמ' 958-959, זן בנוסחאות שונות של תוספתא זו, ומסקנתו היא שהאיסור המובא בתוספתא לאכול גדי מקולס הוא בליל הפסח, ולא ביום. הבנה זו של התוספתא מסייעת לפוסקים הסבורים כך. מקורות רבים בספרות הפוסקים ניתן למצוא אצל הרב עובדיה יוסף, חזון עובדיה, חלק א, כרך ב, עמ' תשסט-תשפה.

24. שמואל זאב ספראי, הגדת חז"ל, עמ' 30, 53, 64-65.

לסיכום, נראה שבולטים החכמים שהורו לעצמם או אף לאחרים לאכול גדי מקולס בליל הסדר, והם לא ראו כל קושי בדבר. כמו כן היו מקומות שנהגו לאכול את כל סוגי הבשר כצלי בפסח; היו שאכלו צלי רק מבשר שלא ראוי לקרבן (כמו בשר בקר); והיו מקומות שלא אכלו בשר צלי כלל בליל הפסח. רבים מהחכמים אסרו אכילת גדי מקולס, וזאת בכדי שלא יבואו להתייר אכילת קודשים מחוץ למקדש.

2. מתקופת האמוראים עד סוף תקופת הגאונים

הבאנו לעיל את המשנה שבה נאמר: "מקום שנהגו לאכול צלי בלילי פסחים – אוכלין, מקום שנהגו שלא לאכול – אין אוכלין". לא ברור מהמשנה אם במקומות שבהם נהגו שלא לאכול, הכוונה היא לכל סוגי הבשר. אמוראים ארץ-ישראליים, בתקופה מאוחרת יותר, הסבירו שאכן מדובר בכל בשר שהוא ראוי לשחיטה כמו בשר בהמה ובשר עוף, להוציא ביצה ודגים (ירושלמי פסחים ד, ד). פרשנות זו מחזקת את המגמה האוסרת לאכול כל בשר שיש לו דמיון מה לקרבן פסח. התפתחות אחרת ואף קודמת להבהרת המשנה היתה בימי האמוראים הראשונים, בהלכה שנמסרה בשם רב:

אסור לו לאדם שיאמר 'בשר זה לפסח הוא', מפני שנראה כמקדיש בהמתו
ואוכל קדשים בחוץ (בבלי פסחים נג ע"א).

דברים דומים בשם רב מופיעים גם בירושלמי (פסחים ז, א). מסקנת הסוגיה בתלמוד
הבבלי:

אמרי: מקולס – לא שנא אמר לא שנא לא אמר; שאינו מקולס – פירש
אין, לא פירש לא (פסחים נג ע"ב).

גדי מקולס אסור לאכול בכל מקרה, בין אם הוא הוגדר כבשר לפסח ובין אם לא;²⁵
והאיסור ביחס למוצרי בשר אחרים תלוי אם נאמר עליהם שהם לפסח או לא.²⁶
בתקופת הגאונים נראה שהיו שאכלו גדי מקולס, אך היו שאסרו:

25. בברייתא נאמר: "תנו רבנן: איזהו גדי מקולס דאסור לאכול בלילי פסח בזמן הזה?" (פסחים עד ע"א). לא צריך להיות הבדל בין גדי מקולס בזמן הבית לזמן הזה, ואכן תוספת זו לא נמצאת במספר כת"י: כת"י מינכן 95, כת"י וטיקן 125, כת"י וטיקן 134, כת"י קולומביה. שמא זו תוספת סבוראית, ואולי אף מאוחרת יותר. מכל מקום, גם אם לפנינו תוספת מאוחרת, היא מבטאת את הגישה השוללת לחלוטין אכילת גדי מקולס בזמן הזה.

26. החשש שבשר שנועד לפסח יביא לידי כך שיחשבו שהותר לשחוט או להקריב קודשים בחוץ, משמש לפי גירסאות מסויימות נימוק לדברים המובאים בשם רבא, שאין צורך, או שאף אסור, להגביה בליל הפסח את הקערה שעליה מונח הבשר לזכר קרבן הפסח, מחשש שמא יאמרו שהוא מקדיש קודשים בחוץ (בבלי פסחים קטז ע"ב). דיון בסוגיה זו, ראה: יוסף תבורי, פסח דורות, עמ' 109–110.

אלו דברים שאדם יוצא בהן ידי חובתו אור לארבעה עשר: גדי מקולס שרי, ואפילו בפסח, ולא קיימא הילכתא כרבי יוסי.²⁷

יתכן שההוראה המפורשת שמותר לעשות גדי מקולס ושאין הלכה כר' יוסי המביא את המעשה עם תודוס מלמדת על כך שבתקופת הגאונים היו שאכלו גדי מקולס בליל פסח.²⁸ לעומת זאת יש גאונים שכתבו אחרת:

והלכתא מותר לאכול בשר בשני ימים טובים של פסח ראשונים בין מבושל בין צלי... וכשמותר, לא מותר אלא איברים איברים. אבל גדי מקולס אסור לאכול, מפני שמתחלף בפסח, דקאמרינן: תודוס איש רומי הנהיג את בני רומי לאכול גדיים מקולסים בערבי פסחים.²⁹

בחלק מן ההגדות שמתקופת הגאונים נמצאת ברכה: "בא"י אמ"ה אשר ציווה לאכול מצה מרורים בשר צלי אש, להזכיר את גבורותיו. בא"י זוכר הברית".³⁰ אולם נראה שאין מכאן הוכחה שאכלו צלי מקולס דווקא, וייתכן שברכה זו נסבה על אכילת בשר צלי, ולא דווקא מקולס.

לסיכומה של התקופה, נראה שאחר תקופת התנאים שבה היו שנהגו לאכול גדי מקולס בליל פסחים והיו שנהגו לאכול בשר צלי אם כי לא מקולס, נוסף בתקופה זו האיסור שלא לומר על בשר שהוא לפסח, כולל אף על הבשר שבקערת הסדר. גם בתקופה זו עדיין לא מצינו מי שכותב במפורש שהאוכלים גדי מקולס עושים זאת כזכר למקדש.

3. תקופת הראשונים

כאמור לעיל, עד עתה הסברנו את המחלוקת בדבר אכילת גדי מקולס בליל פסחים לאחר החורבן, בשאלה אם הדבר נראה כאכילת קודשים בחוץ. טרם מצינו מי שתומך באכילת גדי מקולס בליל פסחים – לא רק כהיתר, אלא כהנהגה חיובית לזכר המקדש. יתכן שהנהגים לאכול גדי מקולס עשו כן כהמשך למסורת של סעודת הקרבן, אך הדבר לא נאמר בצורה מפורשת.

27. שאילתות דרב אחאי גאון, פרשת צו, שאילתא פ, ד"ה אלו דברים.

28. אמנם הנצי"ב, העמק שאלה, חלק א, עמ' פז, כותב שההיתר מתייחס ליום ראשון של פסח, אך בלילה הראשון גם השאילתות מודה שאסור.

29. ש"ת גאוני מזרח ומערב, סימן קט.

30. על הגדות אלה ונוסחותיהן, ראה: יוסף תבורי, פסח דורות, עמ' 103; שמואל זואב ספראי, הגדת חז"ל, עמ' 30, 53, 63, 157; עזרא פליישר, "קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה", קבץ על יד, יג (תשנ"ו) עמ' 128; הנ"ל, "על 'סידור' קדום כמנהג ארץ ישראל", מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי (בעריכת ע' פליישר ואחרים), ירושלים: מאגנס, תשס"א, עמ' 52, 58.

נראה שרש"י הוא זה שהחל לפרש בדרך זו את הנהגת רבן גמליאל ותודוס איש רומי. את מחלוקת חכמים ורבן גמליאל מפרש רש"י:

מקולס – כרעיו ובני מעיו תלויין חוצה לו בצידו כשצולהו, והיו עושין זכר למקדש, שכתוב בו על כרעיו ועל קרבן, ומקולס לשון גבור מזויין שכלי זיינו תלויין לו בצדו, כדמתרגמינן "וכובע נחשת" (שמואל א יז, ו) – וקולסא דנחשא.

וחכמים אוסרין... בגדי מקולס – מפני שדומה לקודשים, ויאמרו: מותר להקדיש ולאכול קודשים בחוץ.³¹

על מעשהו של תודוס המובא בבבלי (ברכות יט ע"א) כתב רש"י:

בלילי פסחים – זכר לפסח שצולהו שלם, שנאמר בו על כרעיו ועל קרבן, כלומר: עם כרעיו ועם קרבן.³²

לאור שתי מובאות אלו מדברי רש"י, נראה לומר שרש"י רצה לתת משמעות עמוקה יותר למנהג של אכילת בשר מקולס לאחר החורבן, כהנהגת זכר למקדש.³³ יתכן להסביר על פי זה, שחכמים התנגדו להנהגתו של תודוס מאחר שאין הנהגה זו עומדת בקריטריונים להנהגת זכר למקדש. מחוץ למקדש, בגבולין, אין אוכלים אף פעם

31. רש"י לביצה כב ע"ב. כך פירשו אח"כ גם ראשונים נוספים: תלמיד הרמב"ן ושיטה לא נודע למי (לחד מרבנותינו הראשונים מזמן המאירי) לביצה כג ע"א.

32. כך מפרשים את מעשהו של תודוס גם: הרב דוד בן לוי, ספר המכתם לפסחים נג ע"א; המאירי, בבית הבחירה ובחידושים לביצה כג ע"א.

33. מדברי רש"י הללו הסיק הרב מרדכי שרגא הלוי שינפלד, "בענין זכר למקדש", ספר היובל להר"ד סולובייצ'יק (עורכים: הרב ש' ישראלי ואחרים), ירושלים תשמ"ד, עמ' תלז, שיש לעשות זכר למקדש בחוץ לארץ גם בזמן שבית המקדש קיים, וזאת על פי ההנחה שר' שמעון בן שטח הוא זה ששולח את אזהרת הנידוי לתודוס, והביקורת עליו היתה שהיה עליו לשנות מעט מהמנהג הקבוע במקדש, כדי שלא יטעו הרואים ויחשבו שמותר לאכול קודשים בחוץ. כאמור לעיל (הערה 6), הגירסה בכתבי היד היא: "שלחו לו חכמים", וכנראה שתודוס חי לאחר החורבן; מה גם שהנהגת הזכר למקדש החלה לנהוג כנראה רק לאחר החורבן. לכן לא ניתן להסיק מדברי רש"י הללו את המסקנה הנ"ל. יוסף תבורי, פסח דורות, עמ' 79, מניח שבזמן הבית רוב יהודי העולם נשארו בבתיהם בחג, ולא עלו להקריב קרבן פסח. הוא דן בשאלה: "האם המשתתפים בסעודת החג מחוץ לירושלים הרגישו חובה לתת ביטוי לזכר למקדש בסעודת החג?". מסקנתו שלילית (עמ' 92). נראה שהנחת היסוד שיש מקום כלל לתת ביטוי לזכר למקדש בזמן הבית אין לה על מה להישען. כאמור, הנהגת זכר למקדש נתקנה ע"י ריב"ז לאחר החורבן (משנה סוכה ג, יא), והיא הונהגה אח"כ גם בתחומים נוספים, אך לא בזמן הבית. כך טען גם הרב מרדכי פוגלמן (לעיל הערה 6), אם כי גם הוא האריך להסביר את הנהגת תודוס ורבן גמליאל כהנהגת זכר למקדש בעקבות החורבן.

קרבת פסח, ואין להנהיג הנהגת זכר למקדש במצוה שנהגה בזמן הבית בתחום המקדש בלבד ולא בגבולין.³⁴

ד. מנהג אכילת צלי בקהילות ישראל

בתקופת הראשונים התגבשה בצורה ברורה יותר הפסיקה השוללת לחלוטין אכילת כל צלי, מקולס ושאינו מקולס, בליל פסחים, כדעתם של החכמים החולקים על תודוס ועל רבן גמליאל. אמנם הראבי"ה מעיד שהוא ראה אנשים אוכלים בשר עוף צלי בליל הסדר, אך לדעתו אין זה נכון, והטוב ביותר הוא לאכול בשר מבושל, כמקום שלא נהגו.³⁵ באופן כללי כתב הטור על מנהג אשכנז: "ואשכנז – מקום שנהגו שלא לאכול צלי הוא".³⁶ אמנם גם מבין האשכנזים יש שנהגו לאכול צלי שאיננו מקולס, כעדותו של הרב יוסף בן משה על רבו הרב רבי ישראל בן פתחיה איסרליין, בעל תרומת הדשן: "וגם אינו מקפיד אם אכל צלי בליל ראשון של פסח";³⁷ ואפשר שהיה כאן הבדל בין מנהג אוסטרייך, לבין מנהג הריינוס. אולם נראה שהנטייה העיקרית באשכנז היא שלא לאכול צלי בלילי פסח.³⁸

גם ביחס לאכילת צלי שאיננו מקולס, שהיתר אכילתו תלוי במנהג המקום, נראה שבמשך הזמן התמעטו המקומות והקהילות שבהם נהגו לאכול צלי שאיננו מקולס. באשר למנהג ספרד, לא מצאנו הוראה כוללת שלא לאכול צלי, כמו באשכנז, אך גם שם בולטת מגמה דומה. ראשונים רבים מציינים שבמקומם נוהגים שלא לאכול צלי.³⁹ גם בתקופות מאוחרות יותר כתבו האחרונים הפוסקים לפי ראשוני ספרד שאין לאכול צלי בליל הסדר.⁴⁰ בחלק מהקהילות האלו מקפידים לשחוט כבש לכבוד החג, אך מבשלים אותו.⁴¹

34. בעניין זה ראה במאמר: "נטילת לולב לאחר החורבן ומיסוד ההנהגות לזכר המקדש", פרק ד.

35. הרב אליעזר בן יואל הלוי, ראבי"ה, ח"ב, מסכת פסחים, סימן תצח (עמ' 121).

36. ר' יעקב ב"ר אשר, טור, אר"ח, סימן תעו; הרב מרדכי בן הלל הכהן, המרדכי, חידושים לפסחים לג ע"א כותב: "וארצנו מקום שנהגו לאכול צלי בלילי פסחים". אך כפי הנראה יש כאן טעות סופר, ויש לגרוס: "מקום שנהגו שלא לאכול". כך העיר הרב חיים בנבשת, שיירי כנסת הגדולה, אר"ח, פו ע"ב.

37. לקט יושר, חלק א (אר"ח), עמ' 86.

38. הרב משה איסרליש, הרמ"א שם, סימן תסט, סעיף א; הרב מרדכי יפה, לבוש התכלת והחור, סימן תעו, סעיף א; מגן אברהם, שם, ס"ק א; טורי זהב, שם, ס"ק א; משנה ברורה, שם, ס"ק א.

39. כך פסקו: הר"ף לפסחים יז ע"ב-יח ע"א בדפי הר"ף; רמב"ם, הלכות חמץ ומצה ת, יא, ובפירוש המשנה לביצה ב, ז; הריטב"א לפסחים נג ע"ב; רבינו אשר לפסחים פרק ד, סימן ו; רבינו יקותיאל משפירא, הלכות פסח מרבוחינו הראשונים, עמ' עח; רבינו ירוחם ב"ר משולם, תולדות אדם, נתיב ה, חלק ד, מב ע"ד; טור, אר"ח, סימן תסט וסימן תעו; שר"ע אר"ח, סימן תעו, סעיף א.

40. הרב יהודה עייאש, שר"ת בית יהודה, סימן נא (אלג'יר); הרב חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א), ברכי יוסף, אר"ח, סימן תעו, סעיף א (איטליה); הרב יעקב חיים סופר, כף החיים, סימן תעו, ס"ק ב, וכן הרב חיים פאלאג'י, רוח חיים, סימן תעו, ס"ק א (תורכיה); הרב יוסף חיים, בן איש חי, פרשת צו,

לעומת זאת, בני תימן נוהגים לאכול צלי בליל פסח: "דגלות ארץ תימן הוי מקום שנהגו לאכול צלי בלילי פסחים, ואסור לנו לשנות ממנהג אבותינו נוחי נפש".⁴² שרידים מעדת האיטליינים גם צולים אותו, כפי מנהג המקום שאוכלים אותו צלי.⁴³ לא ברור לנו אם זהו מנהגם מימות תודוס, או שמדובר על מנהג חדש יחסית. אכן, גם אצל בני תימן, וגם בקהילות אחרות שנהגו לאכול צלי לא מקולס, מנהג זה הוצע כאפשרות, ולא נתפס כדבר מחייב, כהנהגת זכר למקדש.⁴⁴

נוסיף עוד, שבתקופת הראשונים, ואף קודם לה, נעלמת מהגדה של פסח השאלה: "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות... שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל, הלילה הזה כולו צלי?" (משנה פסחים י, ד), ומכאן יש להסיק שאף אותם שנהגו לאכול צלי מקולס התמעטו, ופסקו לנהוג כך.⁴⁵

אות ל (עירק); הרב שלום מזרחי, שר"ת דברי שלום, חלק ד, סימן טז (ארם צובה וחלב); הרב אליהו ביטון, נתיבות המערב – מנהגי מרוקו, עמ' 104 (מרוקו); הרב משה הכהן, ברית כהונה, עמ' קמא (תוניס). הרב עובדיה יוסף, חזון עובדיה, חלק א, כרך ב, עמ' תשסט-תשפה, דן באריכות בשאלת אכילת צלי ביום ראשון של פסח, ומתוך דבריו עולה בבירור שהמקובל בקהילות ספרדיות הוא שבילי פסחים נוהגים שלא לאכול צלי.

41. זבולון בוארון, "מנהגי חג הפסח בקרב יהודי לוב", טעמה של הגדה, קריית ארבע תשנ"ד, עמ' 28, מעיד על שחיטת כבש לכבוד פסח אצל יהודי לוב, ומוסיף עוד שנוהרו שלא לומר: "שחטנו כבש לפסח" אלא: "שחטנו לחג", כדי שלא ייראה כאוכל קודשים בחוץ. עוד על שחיטת כבש לכבוד פסח אצל יהודי לוב, ראה: פריג'א זוארץ, "ממנהגי יהודי לוב", ילקוט מנהגים (ערך: א' וסרטייל), ירושלים תשל"ז, עמ' 232; מרדכי סטבון ואברהם הטל, "ממנהגי יהדות תונסיה", שם, עמ' 305, על שחיטת כבש אור לארבעה עשר לאחר בדיקת חמץ. הרב יששכר תמר, עלי תמר, מסכת פסחים, אלון שבות תשנ"ב, עמ' רמג, מעיד על מנהג יוצאי בוכרה, השוחטים כבשים לליל הסדר.

42. הרב דוד משרקי, שתילי זיתים, סביב לשולחן ערוך הלכות פסח, עמ' רצה. כך הוא מביא בשמם של הרב יחיאל צאלח, סידור תכלאל – עץ חיים, כה ע"ב; הרב יצחק ראצבי, הגדה של פסח נוסח תימן, עמ' מג; הנ"ל, שולחן ערוך המקוצר – עיני יצחק, אר"ח, חלק ג, עמ' סא; הרב משה הררי, מקראי קדש, הלכות ליל הסדר, עמ' תפב, על מנהג בני תימן.

43. כך מציין הרב יששכר תמר, עלי תמר, מסכת פסחים, אלון שבות תשנ"ב, עמ' רמג. בעמ' שג הוא כותב, שאמנם חכמים מחו בתודוס על הנהגתו, אך לא נזכר שבני רומי חדלו ממנהגם זה. 'רופא, "שני מנהגי חודש ניסן אצל יהודי רומא – גדי מקולס בליל פסח וצפיחית בדבש", ידע עס, כא (תשמ"ב), עמ' 79, כותב ששריד למנהג תודוס איש רומי הוא מנהג יהודי רומא ורוב קהילות איטליה, ששמים בקערת הסדר זרוע טלה צלוי, זכר לקרבן פסח, אם כי הוא איננו מציין אם היו אוכלים את הזרוע. הוא מביא בשם הרב שבתאי אלפרידו טואף, רבה של ליוורנו, שלא לוקחים זרוע שבשרה מרובה, כדי שלא יעלה על הדעת כאילו זה זבח פסח ממש, שאינו ניתן להקרבה, "אלא אם כן קיימת מדינה עברית, וקיים בית מקדש לאומי בירושלים".

44. אמנם הרב יששכר תמר, עלי תמר, מסכת פסחים, עמ' רמג, כותב שבני הקהילות הספרדיות נוהגים לקנות "שה או גדי לפסח, זכר לקרבן פסח, ולקיים מה שנאמר: 'ויקחו להם איש שה לבית אבות'". אך לא מצאנו הוכחות לכך שהם עושים זאת כזכר לקרבן הפסח.

45. כבר בסידור רס"ג ובסדר עמרם גאון לא מופיע נוסח זה. הר"ף כותב: "והשתא לא לימא בשר צלי, שלית לן פיסחא" (פסחים כ ע"ב); רמב"ם, הלכות חמץ ומצה ח, ב; המאירי לפסחים קטו ע"א כותב:

יחד עם זאת, החל בתקופה שלאחר החורבן הנהיגו בגבולין (דהיינו מחוץ למקום המקדש) להניח בקערת הסדר שני תבשילין: "אחד זכר לפסח ואחד זכר לחגיגה" (ירושלמי פסחים 2; ג; בבלי פסחים קיד ע"ב). בתלמודים ישנן הצעות למנהגים שונים באשר לטיבם של התבשילים, וכן הראשונים הציעו אפשרויות שונות. הנהוג שהתקבל בקהילות רבות הוא זרוע צלוי, לזכר קרבן הפסח, וביצה קשה מבושלת, לזכר קרבן חגיגה. ברוב קהילות ישראל אין נוהגים לאכול את הזרוע הצלויה בליל הסדר, מחשש שמא יאמרו שבשר זה פסח הוא. אמנם מעט קהילות, כמו בני תימן ועדת טריפולי,⁴⁶ נהגו לאכול בליל הסדר, אך הרוב נמנעים מאכילת הצלי בליל ט"ו בניסן, ואוכלים אותו ביום ט"ו בניסן, הואיל וביום זה אין חשש שיאמרו שבשר זה לפסח הוא.⁴⁷ מכל מקום, בקהילות רבות לא אכלו צלי בליל הסדר מחשש שייראה כאוכל קודשים בחוץ, ואף את בשר הצלי שעל הקערה לא אכלו מטעם זה, אם כי עצם הנחת הזרוע הצלויה בקערת הסדר היא זכר לקרבן פסח. יוצאי תימן, למשל, הנוהגים לאכול בשר צלי בפסח, אוכלים גם את הזרוע הצלויה, ואינם חוששים שמא הדבר יראה כאכילת קודשים בחוץ. במקומות שנהגו שלא לאכול צלי בליל פסחים, באשכנז ובספרד, היו שרצו להנהיג שלא לאכול צלי גם בפסח שני, בליל ט"ו באייר. הרב שמואל שטראשון כותב, שהמנהג שלא לאכול צלי בליל פסח נובע מהחשש שנראה כמי שאוכל קודשים בחוץ, וטעם זה נכון גם באשר לליל ט"ו באייר. באשר לגדי מקולס הוא כותב: "מכל מקום, גדי מקולס דאסור בכל מקום, איסורו הוא אף בליל ט"ו אייר".⁴⁸ יש שקיבלו את ההנהגה לאסור

"ופרשו בגמרא שבזמן הזה, שאין פסח, לא יזכיר מבושל וצלי". הרב הרב יששכר תמר, עלי תמר, מסכת פסחים, עמ' שג משער, שגירסה זו של המאירי הוכנסה בימי הסבוראים, אך היא אינה מופיעה אלא במקצת נוסחאות. מכל מקום, בתקופת הסבוראים פסקו מלומר "כולו צלי". ראה: שמואל זואב ספראי, הגדת חז"ל, עמ' 64-65.

46. הרב עובדיה יוסף, שר"ת יחיה דעת, חלק ג, סימן כז, נשאל אודות מושב שבו נהגו לאכול את זרוע הצלי של קערת הסדר, ואף לברך עליו "על אכילת הפסח". הר"ע יוסף מציין לפוסקים ששללו מנהג זה, ולדעתו העושים כן נושאים שם ה' לשווא, וחייבים נידוי כפי שנאמר לתודוס איש רומי. זהו מנהג טעות, ויש לבטלו. לא ברור מהו מקור מנהגם של בני אותו מושב, ולאילו עדה הם שייכים, והאם זוהי מסורת קדומה או הנהגה חדשה, אך יש עדויות על קהילות שנוהגים כך, וייתכן שבני אותו מושב שייכים לאחת מעדות הללו. הרב דוד משרקי, שתילי זיתים, סביב לשו"ע, הלכות פסח, פתח תקוה תשנ"ה, עמ' רעז, כותב שמנהג בני תימן לאכול את הזרוע=צלי. הרב יצחק ראצבי, שר"ע המקוצר – עיני יצחק, אר"ח, חלק ג, עמ' מט, מציין שמנהג טריפולי לאכול את זרוע הצלי. הרב חיים סתהון, ארץ חיים – מנהגי ארץ ישראל, עמ' 73, מעיד שכך נהגו הספרדים בארץ ישראל; הרב אברהם חמרא, זכור לאברהם, "מנהגי דמשק", (עורך: הרב אביגדור ברגר), חולון תשנ"ה, עמ' תכ, מעיד על מנהג דמשק: "בקערת הסדר לוקחים זרוע של עגל ומבשלים אותו זכר לפסח, ולוקחים ביצה וצולים אותה זכר לחגיגה, ואוכלים אותם בליל הסדר".

47. ראה: הרב עובדיה יוסף (בהערה הקודמת); הנ"ל, חזון עובדיה, חלק א, כרך ב, עמ' תשסט-תשפח.
48. הרש"ש לפסחים נג ע"א. דברי הרש"ש הובאו גם אצל הרב יעקב חיים סופר, כף החיים, סימן תעו, ס"ק א, וכן אצל הרב חיים פאלאגי, מועד לכל חי, סימן ז.

גדי מקולס בליל ט"ו אייר, אך לא הכל קיבלו את ההנהגה לאסור אכילת צלי בליל ט"ו אייר.⁴⁹ כך כתב הרב יוסף באב"ד: "לא מצאתי בשום מקום דאסור לאכול גדי מקולס בליל ט"ו אייר בזמן אכילת פסח שני. נראה דלא גזרו רק בפסח ראשון ולא בפסח שני, דרק מיעוט עושין, ופעמים אין עושין כלל".⁵⁰

סיכום

נראה ששנים רבות אחר החורבן היו שעוד אכלו גדיים מקולסים, אך נטייתם של רוב החכמים היתה לאסור. לא רק זאת: במקום שלא נהגו לאכול בשר צלי שאינו מקולס, אסרו חכמים לאוכלו.

בכל המקורות התנאיים והאמוראיים לא מצינו שנימוקי המתירים לאכול גדי מקולס הוא בשל הנהגת זכר למקדש. רק בפרשנות ימי הביניים מצינו פרשנים, ובראשם רש"י, המנמקים את התומכים באכילת גדי מקולס כהנהגה חיובית לזכר המקדש, ולא רק כמתן רשות או היתר לאכילת הגדי. פרשנות זו לא השפיעה על המנהג בקהילות ישראל, ובתקופת הראשונים נתקבעה בצורה ברורה יותר הפסיקה השוללת לחלוטין אכילת צלי מקולס בליל פסחים (כדעתם של החכמים המתנגדים לאכילת בשר מקולס), או אף בשר צלי שאיננו מקולס במקומות שנהגו שלא לאכול בשר צלי.

הסבנו את תשומת הלב לכך שרש"י הוא זה שמטעים בכל המקרים הללו את ההנהגות כזכר למקדש. אין אנו יודעים מה הניע את רש"י לכך: האם הוא נשען על מסורות קודמות? או שלפנינו פרשנות ערכית-חינוכית, המנסה לממש את קריאתו של ר' יוחנן לדרוש לציון, גם כשאין סיבה מוכרחת לפרש בדרך זו מנהג מסויים? או שמא זו פרשנות עניינית, מתוך הבנה שנהגו כך כדי לקיים את המנהג באופן הקרוב ביותר לזה שהיה מקובל בעבר? נטילת ערבה ביום השביעי ואכילת אפיקומן השתדרשו והתקבלו, והנהגות אלו נתפסות כקשורות לזכרון המקדש. בסוגיית גדי מקולס ניסה רש"י להסביר את מניעיהם של רבן גמליאל ותודוס איש רומי, אם כי הדעה הרווחת אצל חכמים היתה לאסור אכילת גדי מקולס, ואף כל צלי בליל הסדר.

49. הרב עובדיה יוסף, חזון עובדיה, חלק ב, עמ' קעו. הרב אפרים גרינבלט, שו"ת רבבות אפרים, חלק ב, סימן קלח, כותב שאין לאסור "בסתם בשר צלי, ופוק חזי מאי עמא דבר, שעושים חתונות מפוארות באותו לילה ואוכלים צלי, ולא מיחה אדם מעולם כמדומני". נראה שזו שגגה, מאחר שלא נהוג להתחנן ביום ט"ו אייר, בשל מנהגי האבילות של ספירת העומר.

50. הרב יוסף באב"ד, מנחת חינוך, מצוה ז, אות ג (עמ' מח).